

Agnieszka Laskowska

GLÓWNE PROBLEMY ZARZĄDZANIA POLSKIMI ARCHIWAMI PAŃSTWOWYMI W LATACH 1945 – 1951

Wstęp

Upadek państwa polskiego w wyniku agresji niemieckiej i sowieckiej w roku 1939 oznaczał przerwanie normalnego funkcjonowania archiwów. W wyniku działań wojennych archiwa poniosły też znaczne straty materialne. W czasie oblężenia Warszawy całkowicie spłonęło Archiwum Oświecenia przechowujące cenne materiały instytucji oświatowych. Działalność Wydziału Archiwów Państwowych zakończyła się w dniu 8 października 1939 r., kiedy to ówczesny dyrektor Witold Suchodolski przekazał władzę nad podległymi archiwami dr. Erichowi Randtowi¹ reprezentującemu niemieckiego Szefa Zarządu Cywilnego nad okupowanymi ziemiami polskimi przy dowództwie 8 armii niemieckiej².

Wkrótce z części ziem okupowanych władze niemieckie utworzyły Generalne Gubernatorstwo, a znajdujące się na jego terytorium archiwa w Krakowie, Lublinie, Radomiu, Piotrkowie a od 1941 roku także we Lwowie zostały podporządkowane jednoosobowym urzędom archiwalnym, na czele których stali niemieccy archiwiści. Urzędy te podlegały zarządowi archiwów, który nosił różne nazwy i stanowił część rządu Generalnego Gubernatorstwa. Archiwa na terenach polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej (w Katowicach, Poznaniu, z jego ekspozyturą w Bydgoszczy) i zostały włączone do niemieckiej sieci archiwalnej. Archiwa znajdujące się pod władzą sowiecką we Lwowie, Grodnie i Wilnie (to ostatnie przejściowo podporządkowane władzom litewskim) stały się częścią struktur archiwalnych republik sowieckich: ukraińskiej, białoruskiej i litewskiej.

W archiwach na terenie Generalnego Gubernatorstwa pozostawiono polski personel archiwalny, który musiał wykonywać polecenia niemieckich zwierzchników. Niemcy wydzielali z istniejących zespołów interesujące ich akta i wywozili do archiwów w Rzeszy. Przykładowo zasób zlikwidowanego archiwum w Płocku przewieziono do archiwum

¹ *Erich Randt* — ówczesny dyrektor archiwum we Wrocławiu, wcześniej pracownik Tajnego Archiwum Państwowego w Berlinie.

² *Tomczak A.* Zarys dziejów archiwów polskich i ich współczesna organizacja // H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak. *Archiwistyka*, Warszawa, 1989. S. 374; *E. Kolodziej.* Zarys dziejów AAN w latach 1919—2008. Warszawa, 2008. S. 46.

w Królewcu. Polski personel uważnie śledził wszelkie działania w tym zakresie i starał się je w miarę istniejących możliwości dokumentować. W archiwach rozpoczęto też rejestrację materiałów archiwalnych zawierających informację o osobach pochodzenia niemieckiego żyjących na ziemiach polskich i ich działalności. Służyć one miały dla udowodnienia szczególnej roli cywilizacyjnej Niemców na wschodzie³. Zabezpieczano też dokumentację różnych likwidowanych urzędów polskich.

W związku ze zbliżaniem się frontu wschodniego zaczęto ewakuować dokumentację z niektórych archiwów. Przykładowo akta z archiwów lwowskiego i krakowskiego przewieziono do klasztoru benedyktynów w Tyńcu pod Krakowem, część dokumentacji archiwów warszawskich zabezpieczono w forcie Sokolnickiego na warszawskim Żoliborzu oraz w klasztorze paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Podobnie starano się ewakuować akta z archiwów polskich, które znalazły się na terenach wcielonych do Rzeszy (w Poznaniu, Bydgoszczy i Katowicach). Ewakuacja spowodowała nie tylko zabezpieczenie materiałów archiwalnych, ale też i straty w czasie transportu.

Prawdziwą katastrofą dla archiwów warszawskich okazało się powstanie warszawskie. W czasie walk uległo zniszczeniu Archiwum Akt Dawnych, zaś po zdobyciu Starego Miasta 2 września 1944 roku i zakończeniu walk oddziały niemieckie spaliły Archiwum Główne Akt Dawnych i Archiwum Skarbowe. Miesiąc po zakończeniu walk spalono zasób Archiwum Akt Nowych oraz Archiwum Miejskiego. Wielkie straty poniosło też archiwum poznańskie w trakcie walk o miasto w styczniu 1945 roku⁴. W okresie okupacji dotkliwe straty osobowe poniosło też środowisko archiwalne. Reaktywowanie działalności archiwów polskich w nowej sytuacji politycznej po zajęciu ziem polskich przez armię sowiecką nie było łatwe.

Odbudowa archiwów po zakończeniu działań wojennych

Pracownicy wydziału prowadzili w czasie okupacji prace studialne nad koncepcją organizacji i działania archiwów po spodziewanym zakończeniu działań wojennych. Opracowane przez specjalną komisję archiwów warszawskich wytyczne dotyczące reorganizacji naczelnej struktury archiwalnej służyły jednak podczas powstania warszaw-

³ *Kielbicka A.* Archiwa krakowskie na tle polskiej nauki historycznej, 1878—1951. Kraków 1993. S. 91.

⁴ *Suchodolski W.* Wydział Archiwów Państwowych 1948 r. // *Kwartalnik Historyczny.* 1946. R. 53. S. 756—757. *Tenże.* Wydział Archiwów Państwowych 1949 r. // *Kwartalnik Historyczny.* 1947. R. 54. S. 119—120; *Tomczak A.* Zarys dziejów archiwów... S. 377—378.

skiego w Archiwum Skarbowym⁵. Po zajęciu Warszawy przez Armię Czerwoną i współdziałające z nią oddziały polskie ówczesne władze polityczne podjęły w roku 1945 decyzję o reaktywowaniu Wydziału w strukturze Ministerstwa Oświaty. Jego przedwojenny dyrektor W. Suchodolski na podstawie pisma Ministra Oświaty z dnia 13 lutego 1945 r. został zobowiązany do zabezpieczania archiwaliów Rzeczypospolitej Polskiej, zorganizowania Wydziału oraz zaangażowania tymczasowego personelu⁶. Rozpoczęcie pracy nie mogło nastąpić natychmiast. Ostatecznie Wydział rozpoczął pracę w dniu 19 kwietnia 1945 roku.

Dnia 29 stycznia 1945 r., przybył do zniszczonej Warszawy Adam Stebelski, ostatni dyrektor Archiwum Głównego Akt Dawnych, który w kilka dni później otrzymał od nowych władz (Wydział Szkolnictwa Rady Narodowej m. st. Warszawy) zaświadczenie uprawniające do prowadzenia prac przy zabezpieczaniu archiwaliów znajdujących się w Forcie Sokolnickiego. Kwestią priorytetową było jak najszybsze uruchomienie tych archiwów, które poniosły najmniejsze straty oraz zotoczenie opieki nad aktami archiwów centralnych, pozostałymi w Forcie Sokolnickiego, i niektórych pomieszczeniach Pałacu pod Błachą oraz zbiorami pozostałych archiwów państwowych, rozproszonymi na prowincji.

W roku 1945 działały już archiwa w Krakowie, Kielcach, Lublinie, Radomiu, Piotrkowie Trybunalskim oraz jedno archiwum warszawskie — AGAD. Z pozostałymi archiwami nie utrzymywano żadnej łączności. Archiwa w Grodnie, Lwowie i Wilnie zostały przejęte przez władze sowieckie⁷. Jedną z pierwszych czynności podjętych przez państwową służbę archiwalną, było dokonanie przeglądu poniesionych strat oraz ustalenie zawartości ocalałych archiwów, zabezpieczenie akt oraz przywrócenie do życia tych archiwów, które z powodu zniszczeń, nie mogły na razie rozpocząć działalności. W pierwszych miesiącach powojennych działalność Wydziału z powodu utrudnionej łączności z archiwami nie mogła być szczególnie efektywna.

Z tworzeniem sieci archiwalnej po II wojnie światowej wiąże się problem organizacji archiwów na ziemiach zachodnich i północnych włączonych do Polski na mocy decyzji zapadłych podczas konferencji

⁵ AAN, Ministerstwo Oświaty, sygn. 8449 (Ustawy i zarządzenia o organizacji archiwów państwowych oraz memoriał). S. 19; *Suchodolski W.* Organizacja archiwów państwowych w świetle potrzeb chwili obecnej // *Pamiętnik VII Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19—22 września 1949 r.* Wrocław, 1949. S. 51—60.

⁶ *Kotodziej E.* Zarys dziejów... S. 58.

⁷ *Tamże.* S. 58; *Bielińska M.* Rozwój sieci archiwalnej w PRL-u w latach 1944—1953 // *Archeion.* 1955. T. 24. S. 6—14.

poczdamskiej. Ziemie te obejmowały Gdańsk, południową część Prus Wschodnich, większą część Pomorza i Śląska oraz ziemię lubuską. Najpilniejszą sprawą było zabezpieczenie ocalałych archiwaliów. Przepisy archiwalne z okresu międzywojennego mogły być jedynie egzekwowane na terytorium RP, ale na ziemiach zachodnich i północnych nie było to możliwe. Nowa sytuacja geopolityczna wymagała stworzenia odrębnych regulacji, które pozwoliłyby władzom archiwalnym na jak najszybsze podjęcie działań zabezpieczających. WAP już od 1945 r. czynił starania, by ukazały się odpowiednie zarządzenia, mogące zapobiec niszczeniu akt poniemieckich na tym obszarze. Podjęto także pierwsze prace nad zmianami w dekreście z 1919 r. tak, by jego postanowienia rozciągnąć właśnie na te tereny. Formalno-prawne scalenie Ziem Odzyskanych z ogólną administracją państwową RP, dokonało się dopiero 11 stycznia 1949 r.⁸ Nieoficjalne reaktywowanie archiwów na Ziemach Odzyskanych wyprzedziło decyzje władz nadrzędnych o powołaniu ich do życia.

Archiwa na tym terenie były w katastrofalnej sytuacji. Budynek archiwalny był w dużym stopniu zrujnowany, archiwalia częściowo rozproszone albo zniszczone. Początki organizowania służby archiwalnej ze względu na trudności natury prawnej, ale także z powodu braku łączności z centralną władzą archiwalną przebiegały niekiedy w sposób bardzo spontaniczny. Archiwiści z własnej inicjatywy próbowali ocalić pozostałości akt. Jako pierwsze uruchomiono archiwum w Gdańsku, następnie stało się to w Szczecinie⁹.

Podstawową czynnością podjętą przez państwową służbę archiwalną na terenach ziem zachodnich i północnych było zabezpieczenie archiwaliów poniemieckich oraz zbiorów prywatnych. Archiwalia pozostawione same sobie były nagminnie niszczone i przeznaczane na makulaturę, dlatego też tak pilne było zagwarantowanie aktom ochrony prawnej. Rada Ministrów dnia 10 kwietnia 1947 r. wydała uchwałę, w sprawie przejmowania przez państwową służbę archiwalną archiwów i akt poniemieckich na Ziemach Odzyskanych i na obszarze byłego Wolnego Miasta Gdańska. Wcześniej, bo 18 maja 1946 roku, Ministerstwo Ziem Odzyskanych wydało okólnik zgodnie z którym WAP stał się jedyną instytucją uprawnioną do zabezpieczania i gromadzenia akt poniemieckich na obszarze Ziem Odzyskanych. Aby zapobiec niszczeniu akt poniemieckich Ministerstwo Przemysłu i Handlu wydało w 1947 r. kategoryczny zakaz traktowania ich jako makulatury przeznaczonej do

⁸ Dz. U. RP z dnia 21 stycznia. 1949. N 4. Poz. 22.

⁹ Nawrocki S. Działalność państwowej służby archiwalnej na Ziemach Zachodnich i Północnych // Archeion. 1987. T. 83. S. 57—73.

zniszczenia. Ponieważ przypadki niszczenia były nadal bardzo częste Ministerstwo musiało powtórzyć treść okólnika w 1948 r.

Odbudowa archiwów na ziemiach zachodnich i północnych była procesem wieloletnim i żmudnym. Potraktowane priorytetowo ze względów naukowych archiwa Pomorza i Śląska działały już w 1947 r. Na przełomie lat 1948/1949 utworzono placówki w Olsztynie oraz w Łodzi, natomiast na Opolszczyźnie i ziemi lubuskiej prace zakończono ostatecznie w 1953 r.¹⁰

Personel archiwów państwowych w latach 1945–1951

Istotnym problemem archiwów państwowych po II wojnie światowej był brak personelu. Straty osobowe poniesione przez archiwa były znaczne, szczególnie wśród archiwów warszawskich (30%). Przed wybuchem II wojny światowej w 16 działających archiwach pracowało 126 osób. W 1945 r. liczba pracowników archiwów wynosiła 55, w tym 48 pracowników naukowych i 7 pracowników administracji i obsługi¹¹. Zadania, przed którymi stanęły archiwa po 1944 r. wymagały znacznego wzrostu liczby pracowników. Zwiększenie ilości etatów wynikało z ogromu pracy, jaki czekał na archiwistów. Musieli oni zabezpieczać rozproszona akta, adaptować dla potrzeb archiwalnych budynki, przewozić do nich wszelkie odnalezione materiały i rozpocząć proces ich porządkowania. Na nich też spoczął obowiązek przejęcia wielkich ilości akt majątków ziemskich oraz zakładów przemysłowych zlikwidowanych w wyniku reformy rolnej i nacjonalizacji przemysłu.

Archiwom bardzo doskwierał również brak wykształconych pracowników. Wydział Archiwów Państwowych już w roku 1945 wystąpił z propozycją utworzenia studium archiwalnego w Uniwersytecie Warszawskim. Jednak udało się ją zrealizować dopiero w 1951 r.¹² W celu przygotowania przyszłych pracowników Wydział zorganizował w 1949 r. kurs tzw. akademicki, przeznaczony dla słuchaczy wyższych lat studiów historycznych¹³. Prowadzono także wykłady z archiwistyki na kursach nauk pomocniczych historii¹⁴. Kolejną inicjatywą zmierzającą do

¹⁰ *Tamże*. S. 71; *Lewandowska M.* Sieć organizacyjna archiwów państwowych w PRL // *Archeion*. 1964. T. 41. S. 9–31.

¹¹ *Lewandowska M.* Kadra archiwów państwowych w Polsce Ludowej (1945–1983), Warszawa-Łódź, 1988. S. 34–35.

¹² Utworzono wówczas specjalizację archiwistyczną na Uniwersytetach w Warszawie, Toruniu, Krakowie.

¹³ *Lewandowska M.* Z problematyki kształcenia archiwistów w Polsce Ludowej w latach 1945–1985 // *Archeion*. 1987. T. 82. S. 43–63.

¹⁴ *Tamże*. S. 51–53.

wykształcenia fachowych archiwistów, było wskrzeszenie przedwojennej tradycji zatrudniania tzw. stypendystów, którzy w dużej mierze rekrutowali się z wydziałów historycznych uniwersytetów. W zamian za wynagrodzenie byli oni zobowiązani do odbycia dwuletniej praktyki archiwalnej. Osiągnięte z czasem ze strony władz zrozumienie dla konieczności zatrudnienia dodatkowych pracowników pozwoliło na zatrudnienie większej ilości personelu. W 1950 r. liczba osób zatrudnionych w archiwach wzrosła do 205 (w tym 175 pracowników archiwalnych i 32 administracyjnych)¹⁵.

Rewindykacja archiwaliów

Jedną z konsekwencji bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy była kwestia odpowiedzialności za naruszenie prawa międzynarodowego. Przygotowania władz polskich do restytucji utraconych dóbr kultury trwały przez cały okres wojny. Przy rządzie polskim na uchodźstwie funkcjonowało Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych Ministerstwa Prac Kongresowych. Już w roku 1939 rozpoczęto w Warszawie organizowanie specjalnej komisji, która miała ustalić straty poniesione przez Polskę w kampanii wrześniowej oraz podczas działalności władz okupacyjnych. Ogrom strat poniesionych w dziedzinie kultury pod okupacją niemiecką był skrupulatnie opracowywany przez polskich badaczy na obczyźnie, na podstawie informacji od struktur polskiego państwa podziemnego. W roku 1944 Karol Estreicher opublikował obszerną pracę pt. „Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką, lata 1939—1943”.

W roku 1944 zgodnie z treścią Manifestu PKWN powołano do życia Resort Odszkodowań Wojennych PKWN, przekształcony w dniu 6 stycznia 1945 r. w Biuro Rewindykacji i Odszkodowań przy Prezydium Rady Ministrów. Organ ten był odpowiedzialny głównie za rewindykację mienia przemysłowego. Wobec braku instytucji, która zajmowałaby się rewindykacją mienia kulturalnego Biuro Rewindykacji musiało zajmować się odzyskiwaniem dóbr kulturalnych, w tym także archiwaliów. Likwidacja skutków wojny, w dziedzinie mienia archiwalnego, sprowadzać miała się do rewindykacji archiwaliów polskich wywiezionych do Rzeszy przez niemieckie władze okupacyjne wojskowe i cywilne oraz uzyskania odszkodowań za straty poniesione przez archiwa polskie od wybuchu wojny aż do jej zakończenia¹⁶.

Działania rewindykacyjne z ramienia państwa polskiego prowadzone były przez delegatury obecne we wszystkich strefach okupacyjnych Niemiec. Były to:

¹⁵ Lewandowska M. Z problematyki... S. 48.

¹⁶ AAN, Ministerstwo Oświaty. Sygn. 7387. S. 277.

1. Delegatura BROW w Wiedniu (sowiecka strefa okupacyjna)
2. Polska Misja Handlu Zagranicznego we Frankfurcie nad Menem (amerykańska strefa okupacyjna)
3. Polska Misja Restytucyjna w Bad Salzuffen w brytyjskiej strefie okupacyjnej
4. Misja w z siedzibą w Berlinie (sowiecka strefa okupacyjna)
5. Delegatura Biura Rewindykacji w Czechosłowacji w Pradze¹⁷.

Podstawą restytucji wszelkiego mienia kulturalnego, z niemieckich stref okupacyjnych, były międzynarodowe deklaracje oraz umowy. Treść niektórych z nich ogłoszono jeszcze przed zakończeniem działań wojennych¹⁸. Szczegóły procedury rewindykacyjnej oraz jej zakres określić miały umowy dwustronne, zawarte pomiędzy państwem polskim a państwami okupującymi tereny Niemiec. W opisywanym okresie układ taki podpisano jedynie z Czechosłowacją (w dniu 14 lutego 1946 r)¹⁹. Odzyskiwanie archiwaliów w pozostałych strefach okupacyjnych opierało się na zasadzie dobrowolności. Próba pewnej normalizacji trybu przekazywania mienia polskiego z terenów strefy okupacyjnej francuskiej, stanowiło porozumienie ustalone w protokole polsko-francuskim z dnia 28 kwietnia 1947 roku w sprawie zwrotu mienia zrabowanego przez Niemców²⁰. Dodatkowo rząd francuski w wydanym okólniku zgodził się na rewindykację mienia wywiezionego z terenów Gdańska, Prus Wschodnich i całego obszaru Górnego Śląska²¹. Osobny problemem stanowiło zagadnienie zwrotu dóbr kultury z radzieckiej strefy okupacyjnej oraz terenów ZSRR. Władze sowieckie zgodziły się tylko na zwrot tych archiwaliów, które uznały za niepotrzebne.

Brak umów dwustronnych z państwami okupującymi tereny Niemiec nie był jedyną trudnością na drodze do sprawnego odzyskania zagrabionych archiwaliów. Dyrektor Wydziału W. Suchodolski wskazywał na brak centralnej instytucji, która zajmowałaby się tylko rewindykacją dóbr kultury. W latach 1944—1951 powstało szereg organów, których celem było ustalenie strat, w tym strat kulturalnych, jednak tylko Biuro Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych posiadało prawo do zgłaszania roszczeń rewindykacyjnych i odbioru przekazywanych dóbr. BROW w pierwszej kolejności starało się odzyskiwać obiekty przemysłowe. Czyniło tak przede wszystkim ze względu na brak specjalistów

¹⁷ *Tamże*. Sygn. 11. S. 15.

¹⁸ Na ten temat więcej napisał: *Stępiak W.* Sukcesja państw dotycząca archiwaliów. Warszawa : Łódź, 1989.

¹⁹ *Kołodziej E.* Zarys dziejów... S. 60.

²⁰ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Sygn. I/163. S. 205.

²¹ *Tamże*.

w dziedzinie kultury, którzy mogliby z całą starannością ocenić wartość dezyderatów zgłaszanych przez polskie instytucje kulturalne.

Oprócz wspomnianego BROW, powołano Wydział Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych przy Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, którego celem było przygotowanie materiałów rewindykacyjnych i reparacyjnych, w związku z przyszłym traktatem pokojowym z Niemcami²². Na zlecenie Wydziału, prof. Tadeusz Borowy, przygotował 9 tez rewindykacyjnych, zatytułowanych „Tezy generalne w sprawie rewindykacji i odszkodowań ze strony Niemiec z zakresu szkolnictwa, instytucji naukowych, bibliotek, archiwów, przygotowane dla przyszłego traktatu pokojowego z Niemcami”²³.

Klauzule archiwalne stwierdzały, że rząd Niemiec zobowiązuje się wydać RP wszystkie archiwa i akta wywiezione z terenu RP, akta powstałe na terenach obecnie należących do Polski oraz akta niemieckie dotyczące agresji wojsk niemieckich na Polskę. Tytułem rekompensaty za niszczone akta, rząd niemiecki miał przekazać akta i materiały rękopiśmienne mające związek z historią Polski i jej kulturą. Za zniszczone budynki archiwalne władze niemieckie zobowiązały się wypłacić odszkodowanie pieniężne. Polska w zamian zobowiązała się do przekazania Niemcom akt dotyczących terytorium III Rzeszy w granicach ustalonych traktatem²⁴.

W marcu 1945 r. powołano przy Ministerstwie Kultury i Sztuki Komitet Rzecznawców do Rewindykacji i Odszkodowań oraz Komisję do Odszkodowań i Rewindykacji w dziedzinie nauki i szkół przy Ministerstwie Oświaty. Jednocześnie Rząd Tymczasowy utworzył w obu ministerstwach grupy operacyjne, których zadaniem było odnajdywanie polskich dóbr kultury wywiezionych w latach 1944—1945 na obszar Niemiec. Oprócz BROW istniało zatem kilka instytucji zajmujących się ewidencją strat kulturalnych. W powojennym chaosie kompetencyjnym zdarzało się, że archiwa przekazywały wnioski rewindykacyjne niewłaściwym instytucjom, dostarczały je z opóźnieniem lub też podejmowały działania na własną rękę. Uprzywilejowanie mienia przemysłowego, technicznego i gospodarczego oraz rozbudowana procedura biurokratyczna rewindykacji, przysparzały kolejnych trudności w związku ze staraniami o odzyskanie archiwaliów.

Wydział, jako naczelna władza archiwalna z mocy przedwojennego dekretu miał prawo do prowadzenia samodzielnej misji rewindykacyjnej.

²² Wydział Rewindykacji i Odszkodowań // *Kwartalnik Historyczny*. 1946. R. 53. S. 758.

²³ *Kołodziej E. Zarys dziejów...* S. 61.

²⁴ Tamże.

Jego rola w 1945 r., ograniczała się do zbierania informacji o miejscu wywiezienia archiwaliów oraz wypełniania ankiet dotyczących strat poniesionych przez archiwa oraz ich przekazywaniu Ministerstwu Oświaty. Już w 1945 r. Wydział czynił formalne starania na rzecz rewindykacji archiwaliów z brytyjskiej strefy okupacyjnej w Niemczech. Po wielu miesiącach oczekiwania członek Polskiej Misji Wojskowej w Berlinie Janusz Morawiński na mocy podpisanego 20 września 1946 r. polsko-brytyjskiego układu o reewakuacji polskich archiwaliów i dzieł sztuki uzyskał zgodę na wydanie Polsce archiwów z Bydgoszczy, Elbląga, Gdańska, Katowic, Płocka, Poznania, Szczecina i Warszawy, znajdujących się w Graslleben, Bad Salzdetfurth i Goslarze²⁵.

Pełnomocnikiem do spraw rewindykacji mienia archiwalnego z ramienia Ministerstwa Oświaty został dr Adam Stebelski. W wyniku jego działań powróciło do Polski 19 wagonów akt bydgoskich, elbląskich, gdańskich, szczecińskich i warszawskich²⁶. W swoją drugą misję rewindykacyjną udał się do Niemiec w roku 1949 w góry Harzu. Podróż ta nie przyniosła jednak efektów. Dalszej rewindykacji mieli bowiem przeszkodzić archiwiści niemieccy przekonując do swoich racji polityków brytyjskich za pośrednictwem prasy, korespondencji i stosunków osobistych²⁷.

Akcja rewindykacyjna prowadzona na terenach niemieckich stref okupacyjnych oraz Austrii zakończyła się połowicznym sukcesem. Według danych przytoczonych przez D. Matelskiego, złożono 13 466 112 wniosków rewindykacyjnych dotyczących archiwaliów, z czego do końca 1949 roku odzyskano 28781 pozycji, co stanowi 0,2 % poszukiwanego mienia archiwalnego²⁸.

Prace nad nowym dekretem regulującym działalność archiwów

Jednym z pilniejszych zadań organizacyjnych była zmiana niewuwzględniającego istniejących realiów polityczno-prawnych dekretu o służbie archiwalnej. Prace nad jego nowelizacją podjęto już w 1939 r.

²⁵ AAN, Ministerstwo Oświaty. Sygn. 8456. S. 58.

²⁶ Adam Stebelski (1894—1969) — archiwista, historyk, od 1923 r., zatrudniony w warszawskim Archiwum Głównym Akt Dawnych a w 1939 r., mianowany jego dyrektorem (na początku okupacji z polecenia władz niemieckich zastąpił go na tym stanowisku A. Rybarski), od 1945 r., ponownie zostaje mianowany dyrektorem AGAD, funkcję tę pełni do 1953 r., szerzej zob. (*Słownik...* T. 1. S. 204—207).

²⁷ *Stępnik W.* Z działalności AGAD w latach 1947—1949 // *Miscellanea Historico-Archivistica*. 1988. T. 2. S. 83—84.

²⁸ *Matelski D.* Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku. Toruń 2005. S. 225.

Ustalenia, których dokonała specjalna komisja pod przewodnictwem Witolda Suchodolskiego, sflony wraz z Archiwum Skarbowym podczas powstania Warszawskiego. Pierwsze prace nad dekretem rozpoczęto ponownie w 1945 r. Zmiany polityczne i ustrojowe, które zaszły w Polsce po II wojnie światowej spowodowały, że pod zarządem państwowej służby archiwalnej znalazły się, nieuwzględnione w dekreście z 1919 r., archiwalia przedsiębiorstw, banków, rodów, instytucji społecznych, miejskie. Dla sprawnego przejścia wymienionych archiwaliów konieczna była rozbudowa sieci archiwów państwowych. Nie wystarczyło utworzenie archiwów w każdym województwie. Potrzebne były także archiwa powiatowe i składnice akt w urzędach i instytucjach, które przejęłyby obowiązek przekazywania do archiwów państwowych istotnej produkcji kancelaryjnej²⁹. Dotychczas Wydział Archiwów Państwowych podlegał Ministrowi Oświaty, przed wojną Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Podczas VII Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu w 1947 r., Witold Suchodolski wygłosił odczyt pt. „Organizacja archiwów państwowych w świetle potrzeb chwili obecnej”. Zawarte tam uwagi stanowiły rekonstrukcję założeń opracowanych przez wspomnianą już komisję archiwów warszawskich. Zgodnie z propozycjami dyrektora Wydział powinien być zostać przekształcony w Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych, podporządkowaną Ministerstwu Administracji lub Prezydium Rady Ministrów³⁰. Zdaniem W. Suchodolskiego, dotychczasowe usytuowanie Wydziału w strukturze Ministerstwa Oświaty było niefortunne. Od innych departamentów różnił go status umożliwiający na bezpośrednie zarządzanie podległymi jednostkami bez instancji pośrednich. Wydział pełnił ponadto rolę organu międzyresortowego, ponieważ jego kompetencje wykraczały poza zakres Ministerstwa Oświaty³¹.

Postulowane utworzenie nowej instytucji jak i zmiana jej położenia w hierarchii administracji było wyrazem dążenia środowisk archiwalnych nie tylko do centralizacji zarządu archiwami państwowymi. W projekcie proponowano również rozszerzenie kompetencji Wydziału Archiwów Państwowych w stosunku do archiwaliów należących do instytucji publicznych, miejskich, gminnych, wzmoczenie kontroli nad archiwami kościelnymi i prywatnymi.

²⁹ Szerzej, zob. Uzasadnienie projektu ustawy o organizacji i służby archiwalnej i opiece nad archiwiami // AAN. Sygn. 219. S. 57—58.

³⁰ AAN. Sygn. 8449. S. 16.

³¹ Działo się m.in. w przypadku opiniowania projektów przepisów kancelaryjnych, nadzorowania organizacji składnic akt.

Inny projekt przygotował w roku 1948 Rafał Gerber³². Był to przedwojenny działacz komunistyczny, który w czasie wojny był ewakuowany w głąb ZSRR i pracował jako archiwista w Centralnym Archiwum Państwowym Uzbeckiej SRS w Taszkencie³³. Potem w ambasadzie polskiej w Moskwie zajmował się wyszukiwaniem w ZSRS, gromadzeniem i wysyłaniem do kraju źródeł dotyczących historii polskiego ruchu robotniczego³⁴. W roku 1947 powrócił do kraju i objął funkcję sekretarza generalnego Żydowskiego Instytutu Historycznego³⁵. Następnie został zatrudniony w Wydziale Archiwów Państwowych, gdzie powierzono mu funkcję kierownika oddziału akt gospodarczych³⁶.

O ile projekt W. Suchodolskiego był jedynie zapisem pomysłów inspirujących do dyskusji, to o tyle projekt R. Gerbera, posiadającego poparcie czynników politycznych, zawierał propozycje daleko idących zmian. Stały się one podstawą dekretu z 1951 r. R. Gerber podobnie jak W. Suchodolski proponował utworzenie Naczelnej Dyrekcji Archiwów, z tym, że w przeciwieństwie do swojego zwierzchnika określił też przyszłą strukturą organizacyjną Dyrekcji. Objąć ona miała: Wydział Ogólny, Organizacyjno-Inspekcyjny, Naukowo-Metodyczny, Wydawniczy, Wykorzystania Materiałów dla Potrzeb Gospodarstwa Narodowego.

W swoim projekcie Gerber przewidywał przejęcie akt pochodzenia prywatnego, gospodarczego, społeczno-kulturalnego, samorządowego. Uważał też za konieczne przekazanie z archiwów kościelnych kolekcji oraz zespołów, które trafiły tam w drodze darowizn. Naczelna Dyrekcja Archiwów miała rozwinąć działalność naukowo-wydawniczą. Planował powierzenie archiwom zadań polegających na ewidencjonowaniu materiałów dotyczących ruchu robotniczego na ziemiach polskich, które miały wydzwięk ideologiczny³⁷. Projekt R. Gerbera wskazywał na konieczność przejęcia przez państwową służbę archiwalną akt gospodarczych i społecznych, podczas gdy W. Suchodolski proponował jedynie wzmoczenie kontroli nad tego typu archiwaliami.

Oba projekty przewidywały centralizację zarządzania archiwami, którą już wprowadzono w życie w ZSRR. Pojęcie centralizacji w rozumieniu Suchodolskiego i Gerbera mogło mieć jednak różne znaczenie. Suchodolski wywodził się z przedwojennego środowiska archiwalnego,

³² *Gerber R.* Wytyczne do nowelizacji dekretu o państwowej służbie archiwalnej // *Archeion*. 1948. T. 18. S. 61—70.

³³ *Jakubowski J.* Rafał Gerber // *Słownik biograficzny...* T. 1. S. 71.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże.

nie miał zatem żadnych obciążeń ideologicznych. Gerber z kolei, legitymował się przynależnością partyjną. Koncepcja centralizacji postulowana w obu tych projektach, mogła zatem wypływać z różnych przesłanek.

Podsumowanie

W latach 1944—1951 dokonana została zasadnicza odbudowa sieci archiwów. Ogromne straty, które wśród archiwaliów poczyniła wojna, stały się nieodwracalne. Tylko niewielką część akt, udało się odzyskać w drodze rewindykacji. Zaangażowanie archiwistów, którzy tuż po zakończeniu działań wojennych, samodzielnie przystąpili do zabezpieczania ocalałych akt, pozwoliło na pewne zminimalizowanie skutków wojny.

Wielkim sukcesem było wznowienie działalności zarówno przez Wydział Archiwów Państwowych podległy Ministrowi Oświaty jak i archiwa działające w kraju w ówczesnych granicach. W wyniku ofiarnej pracy prowadzonej przez archiwistów w ciężkich warunkach materialnych udało się zabezpieczyć urzędową dokumentację i znaczną jej część przejąć do swojego zasobu. Rewindykowano też część akt wywiezionych przez niemieckie władze okupacyjne. Utworzono też nowe placówki archiwalne na ziemiach zachodnich i północnych. Jednocześnie archiwa zaczęły wykonywać prace, których nie wykonywały przed wojną. Rozpoczęły też przejmowanie akt rodzinno-majątkowych w następstwie dekretu o reformie rolnej oraz dokumentacji przemysłowej po likwidacji prywatnych zakładów przemysłowych. Kontynuowano też wydawanie „Archeionu” i szkolono personel zatrudniony w archiwach. Nie udało się natomiast rozpocząć kształcenia archiwistów na wyższych uczelniach.

Mimo zasadniczych zmian o charakterze ustrojowym, które dokonały się w kraju i szybkiego tworzenia zrębów państwa totalitarnego rządzonego przez partię komunistyczną, ówczesne archiwa były kierowane przez przedwojenny personel, który nie angażował się w działalność polityczną. Z tego powodu w ich pracy nie można było dostrzec żadnych akcentów politycznych.

Zmiana na stanowisku dyrektora Wydziału Archiwów Państwowych i objęcie go przez komunistę Rafała Gerbera oznaczała radykalną zmianę sytuacji archiwów. Z Wydziału Archiwów Państwowych odeszli dawni pracownicy, a na ich miejsce zatrudniono nowych. Pod kierunkiem nowego szefa archiwów przygotowano projekt dekretu o archiwach państwowych. Ten akt prawny na wzór sowiecki ustanawiał

centralny organ archiwalny zajmujący wyższą pozycję w hierarchii władzy, ponieważ był bezpośrednio podporządkowany prezesowi Rady Ministrów. Rozpoczął się okres, w którym archiwa stopniowo traciły pozycję neutralnych politycznie placówek dokumentacyjnych. Wkrótce musiały tak jak inne urzędy państwowe oprócz pracy merytorycznej wypełniać również zadania ideologiczne i polityczne.

Агнешка Лясковска

ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПОЛЬСКИМИ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ АРХИВАМИ В 1945 — 1951 гг.

В 1945 г. после окончания немецкой оккупации польские архивы возобновили свою деятельность. Законодательной основой их деятельности был довоенный декрет «Об организации архивов и заботе об архивных материалах» от 7 февраля 1919 г. В архивах работали квалифицированные архивисты во главе с доктором Витольдом Суходольским, директором Отделения польских архивов, подчиненного Министерству просвещения. Эти кадры приобрели опыт еще в довоенный период. Политические перемены, связанные с формированием основ тоталитарного государства, пока еще не коснулись архивов. Процесс их перестройки начался в 1949 г., когда на пост директора Отделения польских архивов был назначен Рафал Гербер — коммунист с довоенным стажем. Во время Второй мировой войны он был эвакуирован в Советский Союз и работал архивистом в Центральном государственном архиве Узбекской ССР в Ташкенте.

Во время Варшавского восстания (август — сентябрь 1944) было уничтожено огромное количество архивных материалов, а после капитуляции немецкие войска провели плановое уничтожение большинства польских архивов. Поэтому самая большая проблема, вставшая перед польскими архивистами после войны, состояла в том, чтобы найти и сохранить остатки уцелевших документов от уничтожения. Это была трудная задача, т. к. в Варшаве было разрушено почти 80 % зданий .

Много сил затратили архивисты на создание новых архивов в западных и северных землях, присоединенных к Польше в соответствии с приглашениями Потсдамской конференции. Архивы были основаны в городах Гданьск, Щецин, Вроцлав, Зелена-Гура и Кошалин. Процесс создания новой архивной сети продолжался до 1953 г. Персонал архивов обеспечил сохранность документов немецких архивов и административных властей, судов, прокуратур, школ, полиции, а также промышленных предприятий.

Деятельность польских архивов в первые послевоенные годы в значительной степени осложнялась дефицитом профессиональных кадров, связанным с потерями во время войны и оккупации. Для пополнения штатов

на работу стали принимать историков, которых нужно было дополнительно обучать и готовить для организации приема и учета документов.

Огромное значение приобрела проблема ревиндикации документов, вывезенных оккупантами в Германию. Отсутствие двусторонних договоров, определяющих принципы передачи культурных памятников, а также учреждения, которое занималось бы их возвращением, сложные ревиндикационные процедуры — все это отнюдь не способствовало успешности работ, которые велись на территории немецких оккупационных зон.

После того как руководство польскими архивами принял Р. Гербер, ускорились работы над новым архивным положением. 29 марта 1951 г. был издан новый декрет «О государственных архивах», благодаря которому возникло Центральное управление архивами по советскому образцу. Органом управления стала Главная дирекция государственных архивов, непосредственно подчиненная председателю Совета министров. С введением декрета начался новый этап в истории польских архивов, которые стали функционировать уже как элемент тоталитарного государства.

Оксана Кропанева, Светлана Цеменкова

ИЗ ИСТОРИИ УЧЕТА И ОПИСАНИЯ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ В ДЕРЕВОЛЮЦИОННОЙ РОССИИ

В современном архивоведении принято считать, что система учета и описания документов зарождается в России еще в период феодальной раздробленности. Первая опись документов, дошедшая до нас в составе Ипатьевской летописи, датируется 1288 г. и содержит перечневую роспись рукописей и книг, пожертвованных церквам и монастырям владимиристо-волинским князем Владимиром Васильковичем¹.

В период формирования централизованного Русского государства описание документов продолжает развиваться, о чем свидетельствует наиболее ранняя из дошедших до нас описей Кирилло-Белозерского монастыря, составленная в последней четверти XV в. Стоит отметить, что в это время приемы описания документов активно развиваются именно в стенах монастырей, что было связано со стремлением церкви тщательно учитывать и охранять помимо прочих ценностей документы, являвшиеся оружием

¹ *Маяковский И. Л.* Очерки по истории архивного дела в СССР. М., 1960. С. 62.